
DUURZAAMHEID IN HET ONDERWIJS

Uitkomsten van een consultatieronde in onderwijs en kinderopvang

Oberon, juni 2015

INLEIDING

Onder de noemer #Onderwijs2032 is momenteel een brede maatschappelijke dialoog gaande over de toekomst van het onderwijs. De centrale vraag daarbij is of het huidige onderwijs onze kinderen nog wel voldoende voorbereidt op de toekomst. Welke kennis en vaardigheden hebben leerlingen in de toekomst nodig om optimaal te kunnen functioneren in de maatschappij? Om antwoorden op deze vragen te vinden is Platform Onderwijs2032 de dialoog aangegaan met schoolleiders, leraren, leerlingen, ouders, ondernemers, wetenschappers en andere belangstellenden. Jongeren benadrukken al langer dat duurzaamheid structureel onderdeel moet gaan uitmaken van het onderwijs van vandaag en morgen, van peuter tot post-doc. Op 9 oktober 2014 hebben jongerenorganisaties en een meerderheid van de Tweede Kamer een verdrag omtrent duurzaamheid in het onderwijs ondertekend en aangeboden aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Daarin vragen zij de minister en staatssecretaris van Onderwijs om te onderzoeken “hoe duurzame ontwikkeling op integrale wijze in het Nederlandse onderwijs gefaciliteerd zou kunnen worden, gebruik makend van de reeds aanwezige kennis binnen de onderwijssector.”¹ De jongeren worden hierin ondersteund door werkgevers en maatschappelijke organisaties. In november 2014 werd in de Tweede Kamer de motie van het lid Ouwehand aangenomen die een oproep deed aan het Kabinet om te onderzoeken hoe duurzaamheid in het onderwijs een structurele rol zou kunnen verwerven.²

In deze context is het van belang om na te gaan hoe er vanuit de scholen tegen het thema duurzaamheid wordt aangekeken. Daarbij zijn onder meer de volgende vragen aan de orde:

1. De huidige situatie: Wat gebeurt er op dit moment met het thema duurzaamheid in het onderwijs?
2. Toekomstbeeld: Welke visie heeft men op de betekenis van duurzaamheid voor het onderwijs en vice versa?
3. Hoe verder: Hoe kan de rol van duurzaamheid versterkt worden? Wat is daar volgens het onderwijsveld voor nodig?

Op verzoek van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland heeft onderzoeks- en adviesbureau Oberon een eerste verkenning uitgevoerd en deze vraagstukken voorgelegd aan tien vertegenwoordigers (schoolleiders en managers) van primair en voortgezet onderwijs en de kinderopvang. We hebben voor deze aanpak gekozen om inzicht te krijgen hoe kinderen van jongs af aan met het thema duurzaamheid vertrouwd kunnen raken. De gesprekspartners zijn zorgvuldig geselecteerd en hebben allen ruime ervaring in de sector en een innovatieve en vernieuwende inslag (zie bijlage). De uitkomsten van de gesprekken zijn in deze notitie samengevat.

---

¹ Een groene generatie vraagt om duurzame educatie. Verdrag Duurzaamheid in het Onderwijs. Nederlandse Jeugd Raad (NJR), Studenten voor Morgen (Morgen), Jongeren Milieu Actief (JMA), en Politieke partijen, oktober 2014.

² Bron, Motie van het lid Ouwehand c.s. over duurzaamheid in het onderwijs, gepubliceerd op 30 oktober 2014. Website: <http://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2014Z19332&did=2014D39165>

HUIDIGE SITUATIE

Het hedendaagse onderwijs en het thema duurzaamheid zijn op een aantal vlakken al met elkaar vervlochten. De manier en de mate waarop hier aandacht aan wordt besteed, verschilt per onderwijssector en per school. Zo geven de gesprekspartners van de kinderopvang aan duurzaamheid een plek te geven door kinderen kennis te laten maken met de natuur, gebruik te maken van biologische producten en de buitenspeelplaatsen te 'vergroenen'. Bij jonge kinderen gaat het vooral om het tastbaar en zichtbaar maken van aspecten van duurzaamheid. Dat speelt ook in het primair en het voortgezet onderwijs een grote rol. Duurzaamheid kan niet alleen via kennis gedeeld worden, maar moet ook daadwerkelijk in de dagelijkse praktijk kunnen worden toegepast. Ofwel, het *practise what you preach* principe is essentieel om het thema echt te laten leven. "Als school kun je het niet alleen hebben over het belang van recyclen en het juiste gebruik van energie zonder het zelf toe te passen. Dit komt niet geloofwaardig over. Juist de omgeving moet een goede basis vormen, om vervolgens verder te kunnen bouwen aan de content."

Tegelijkertijd reikt duurzaamheid veel verder dan een groen gebouw met zonnepanelen, schooltuinen en fair trade producten in de kantine. Over het algemeen beschouwt het onderwijs duurzaamheid als een fundamenteel thema, in die zin dat het uiteindelijk gaat om effectief bij te dragen aan een leefbare planeet voor de huidige en toekomstige generaties. De jongeren van nu dienen zich meer dan voorheen bewust te worden van deze noodzaak op ecologisch, economisch en sociaal niveau. Het thema duurzaamheid moet zo breed mogelijk benaderd worden en verbonden met andere thema's, als afspiegeling van de wereld waarin wij leven. "Net als in het duurzaamheidsdenken wordt ook in het onderwijs kennis als vergankelijk gezien. Er zijn dus bepaalde facetten, zoals metacognitieve vaardigheden³ en zogenaamde 21st century skills, die belangrijk zijn om aansluiting te behouden met de kennismaatschappij en -economie van nu en van de toekomst."

Het huidige aanbod en curriculum bevat al veel elementen die onder het thema duurzaamheid geschaard kunnen worden. In de kinderopvang betreft dat vooral concrete kennismaking met de natuur in bijvoorbeeld moestuintjes, kinderboerderijen en buitengebieden. In het primair onderwijs zijn dat bijvoorbeeld het vaak wereldoriëntatie en afzonderlijke lessen over wind- en zonne-energie. In het voortgezet onderwijs komt duurzaamheid aan bod bij lessen over burgerschap, gezondheid en de circulaire economie. In het vmbo is er specifiek aandacht voor duurzaamheid in de beroepsgerichte leerwegen⁴, omdat er een duidelijke relatie ligt met de arbeidsmarkt waarop de leerlingen zich oriënteren, inclusief het gebruik van duurzame materialen en het duurzaam produceren. In havo en vwo ligt het accent eerder op informatie en bewustwording in relatie tot de kennisvakken.

TOEKOMSTBEELD

Wat is de visie van de sector⁵ op de betekenis van duurzaamheid voor het onderwijs en vice versa? En hoe kan die visie nader worden ingevuld en uitgewerkt? Belangrijk is dat er gewerkt kan worden aan een curriculum dat jongeren voorziet van kennis en competenties die vereist zijn om bij te kunnen dragen aan de maatschappij van de toekomst. Het Platform Onderwijs2032 hanteert daarvoor een bruikbare indeling: Persoonsvorming,

---

³ Metacognitieve vaardigheden zijn vaardigheden rond het sturen van leerprocessen

⁴ Basisberoepsgerichte leerweg, kaderberoepsgerichte leerweg en de gemengde leerweg, afgekort naar BB, KB en GL.

⁵ Met sector bedoelen we hier het onderwijs (breed) en de kinderopvang.

Maatschappelijke toerusting en Kennis voor leren en werk. De opvattingen van de gesprekspartners zijn goed onder deze drie hoofdonderwerpen te rangschikken.

Op het gebied van *persoonsvorming* hechten de gesprekspartners onder meer waarde aan het stimuleren van creatief en innovatief denkvermogen bij de leerlingen. Dit begint al van jongs af aan en kan in de breedste zin van het woord toegepast worden. “Voor 0 tot 4-jarigen hebben we een ontdektuin rond het kinderdagverblijf met kippen, konijnen en een babygazon. Voor 4 tot 12-jarigen zijn er de avontuurlijke ontdekkingstochten op de hei, in het bos en op het strand.” Het gaat er vervolgens om dat jongeren hun blik verbreden, kennis nemen van een breed scala aan mogelijkheden zodat zij een eigen perspectief op de wereld kunnen vormen en zich bewust worden van hun eigen rol. Om dit te realiseren stellen de gesprekspartners dat er een leerklimaat tot stand moet komen dat een creatieve houding en denkwijze stimuleert bij de jongeren. Duurzaamheid moet daarin herkenbaar zijn voor jongeren en op alle vlakken uitgelicht worden. Met andere woorden: er moet gerichte aandacht komen voor het bewustwordingsproces omtrent duurzaamheid om op den duur verandering in het denken en handelen van jongeren te bewerkstelligen. Er moet een duidelijke verband zichtbaar zijn tussen de gevraagde kennis en vaardigheden voor de toekomst en het overkoepelende thema duurzaamheid.

Het thema *maatschappelijke toerusting* speelt in op de wijze waarop jongeren voorbereid worden op de maatschappij van de toekomst waarin zij leven en meedraaien. Het betreft hier aandacht voor sociale vaardigheden, interculturele sensitiviteit en ondernemerschap, vaardigheden die aansluiten bij de maatschappij van de toekomst. Hier wordt naar verwezen met de term *21st century skills*. Dat zijn de vaardigheden die inspelen op de maatschappelijke betrokkenheid van een individu, diens ondernemende (werk)houding om bij te dragen aan de samenleving en een natuurlijk nieuwsgierigheid naar nieuwe kennis. Docenten in het primair en het voortgezet onderwijs stimuleren dit nu al door leerlingen in contact te brengen met zaken die nog niet standaard in het curriculum voorkomen.

Bij het onderdeel thema *kennis voor leren en werk* zien we deze vaardigheden terug in de vorm van concrete vakken of onderwerpen voor lesstof als ondernemerschap, ICT-vaardigheden, techniek, ecologie, voeding en gezondheid. Dit zijn enkele voorbeelden van kennisonderwerpen die volgens de gesprekspartners een veelbetekende rol zullen innemen in de toekomst. Daarmee zijn we er echter nog niet: “Er moet verbinding gezocht worden met elementen die in een school zijn en leven en die moet je versterken.”

HOE VERDER?

Onze gesprekspartners zijn het er over eens dat duurzaamheid een duidelijke plek moet hebben in het onderwijs. Echter, niet door het als een apart vak te introduceren in het onderwijs, maar juist door het thema te integreren in het huidige onderwijsaanbod. “Als je duurzaamheid meer wilt laten zijn dan enkel een thema, dan moet je het verbinden vanuit je visie en integreren in je algemene schoolbeleid, in de bestaande structuur van de school. Het dient breed aangepakt te worden en in het gehele curriculum verwerkt en aangeboden te worden aan de leerlingen. Als je dit niet zo doet, dan loop je het risico dat het een hype wordt en dus maar tijdelijk succes kent.” Het onderwijs geeft aan dat duurzaamheid overal in terug te vinden moet zijn, als afspiegeling van de wereld waarin wij leven. Die bestaat ook niet uit een statisch geheel van op zichzelf staande elementen, alle thema’s zijn met elkaar vervlochten.

Een van de hoofdpunten die uit de gesprekken naar voren komt, betreft de toonzetting en strategie waarmee de duurzaamheidssector onderwijs en kinderopvang benadert. Veel gesprekspartners geven aan dat externe partijen die zich bezighouden met duurzaamheid, over het algemeen de neiging hebben om zaken die de aandacht verdienen van buitenaf aan te vliegen, om het vervolgens van bovenaf te willen implementeren in

het systeem. Juist de innovatieve schoolleiders en managers hebben daar een broertje dood aan. Er is veelal sprake van een *overkill* aan informatie en ambities en te veel losse flodders die op scholen en instellingen worden afgevuurd. Deze benaderingswijze werkt niet en wekt een allergische reactie in het veld jegens elk thema dat op die manier wordt aangevlogen, of het nu gaat om duurzaamheid, een gezonde leefstijl, pesten, burgerschap, etc., etc. Volgens de gesprekspartners is deze top-down benadering in veel gevallen de hoofdreden dat thema's als duurzaamheid vaak geen vaste voet aan de grond krijgen. Onderwijs en kinderopvang hebben pedagogische en educatieve kerntaken en inspecties zien er op toe dat zij daar werk van maken. Andere zaken komen daar bij of bovenop en daar is maar beperkt ruimte voor. "Hier geldt het 'rommelmarkt principe': er kan iets bij als er iets anders af gaat om ruimte te creëren."

Los daarvan geeft het onderwijsveld aan veel meer met het thema te willen om jongeren goed voor te bereiden op de maatschappij van de toekomst. Managers in het onderwijs geven aan dat zij de docenten op de werkvloer actief willen betrekken en de ruimte willen geven om zich het thema eigen te maken en het daadwerkelijk succesvol te implementeren. "Leerkrachten moeten kritisch en creatief leren kijken. Sommige leerkrachten zitten vast in een traditionele aanpak, maar hebben wellicht toch een sluimerende behoefte aan ander onderwijs. Scholing kan hierin dus iets betekenen." Een structurele benaderingswijze en verankering van het thema in het onderwijs zijn noodzakelijk om te voorkomen dat duurzaamheid zich als een hype manifesteert en vervolgens weer van de onderwijsagenda verdwijnt. Duurzaamheid moet verankerd worden in de lesstof en gedragen worden door leraren en leerlingen. "Onze mensen worden pas gemotiveerd als ze iets interessant vinden, als ze er zelf belang bij hebben of als ze weten waar het naartoe leidt." "Leerlingen moeten zich bewust worden van het effect dat zij op de omgeving hebben." De directie stuurt dit proces, faciliteert waar nodig en voert veranderingen door in beleid en visie van de school of instelling. Langdurige aandacht voor dit thema in alle lagen is essentieel voor de verankering ervan. "Duurzaamheid moet je doen, daar waar je het kan doen. Het moet een vanzelfsprekendheid worden. Ga uit van de visie van de school, sluit daarop aan en laat het groeien binnen de structuur van de school. Laat het thema zich op een natuurlijk wijze ontwikkelen en een rode draad vormen in het onderwijs."

Daarbij is hulp van buiten zeker welkom. Enthousiaste en bevlogen mensen die met een intrinsieke motivatie de kar trekken en op de rails houden. Dit zijn partijen als de overheid, gemeenten, samenwerkingsverbanden, maar ook commerciële organisaties als energieleveranciers en expertisecentra. Zij kunnen ondersteuning bieden in de vorm van kennis, middelen en een groot netwerk binnen de sector zelf. Die netwerken en platformen zijn er al, maar daar moet wel een goede aansluiting bij gevonden en gemaakt worden. Een positieve bijdrage kan bijvoorbeeld geleverd worden via good practices en vertegenwoordigers uit het veld die als ambassadeur van dit thema kunnen optreden en het veld met zich mee kunnen krijgen. Zij kunnen op een herkenbare wijze voorbeelden laten zien van bijvoorbeeld ICT-modules, de toegevoegde waarde daarvan benadrukken en aantonen waaraan deze elementen gekoppeld kunnen worden. Het in beeld brengen van successen stimuleert en motiveert anderen binnen de sector om te volgen, zo ook het onderwijs. "Het onderwijs heeft behoefte aan goede voorbeelden uit de praktijk van scholen en sectororganisaties. We leven in een groot netwerk. Als school kun je dit niet alleen, maar doe je het samen met je omgeving."

De gesprekspartners wijzen ook naar de bron, het aanbod op de initiële lerarenopleidingen. Daar worden de docenten van de toekomst gevormd en juist daar moet volgens de gesprekspartners aandacht komen voor de thema's die in de toekomst vast onderdeel moeten uitmaken van het onderwijsaanbod. "Begin bij de lerarenopleidingen en zorg dat de leraar van nu en van de toekomst de benodigde kennis en vaardigheden bezit voor de komende generaties". Maar het huidige onderwijsveld kan natuurlijk niet achterblijven en dient geprofessionaliseerd te worden om mee te gaan in het overkoepelende proces. Dit is noodzakelijk om een thema vast onderdeel te laten worden van het huidige en toekomstige curriculum. "Leraren moeten kritisch en creatief leren kijken in plaats van de oude, vertrouwde paden te bewandelen. Sommigen zitten vast in een

traditionele aanpak, maar hebben wellicht een behoefte aan vernieuwend onderwijs. Scholing kan hier iets in betekenen.”

Tot slot, het belang van duurzaamheid voor de vorming en ontwikkeling van kinderen en jongeren is voor de gesprekspartners evident. Nederland profileert zich als een multicultureel en internationaal georiënteerd land. Het hebben van een duidelijke visie op de toekomst en de wijze waarop dit vorm krijgt in het menselijk kapitaal speelt daarin een grote rol. Met andere woorden: het is belangrijk dat het huidige aanbod aan kennis, competenties en sociale vaardigheden meer aansluiting vindt bij wat de maatschappij nodig heeft, de samenleving van nu en de toekomst. “De integratie van duurzaamheid in het gehele onderwijs, van peuter tot post-doc, is een voorwaarde om in samenhang met die visie werk te maken van een groene economie en een leefbare planeet.”

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Op basis van deze verkennende consultatieronde schetsen we een eerste beeld van de wijze waarop het thema duurzaamheid versterkt kan worden, gezien vanuit de sectoren onderwijs en kinderopvang.

Kort samengevat is de huidige situatie rond het thema duurzaamheid in de sector als volgt:

- *De voedingsbodem is aanwezig:* duurzaamheid wordt herkend als een thema dat van belang en van betekenis is voor de sector. Het thema is verwant aan de kernwaarden die onderwijs en kinderopvang hanteren en kan als basiselement sterker worden ingebed in pedagogische en onderwijskundige visies.
- *Een structurele inbedding is nog ver weg:* op dit moment gebeurt er in scholen en instellingen al van alles op het vlak van duurzaamheid. Maar vaak is dat niet als zodanig benoemd en niet zichtbaar. Samenhang ontbreekt, de aanpak is fragmentarische en kwetsbaar. Duurzaamheid verdwijnt na verloop van tijd weer van de agenda, bijvoorbeeld door een wisseling van de wacht of omdat ander aanbod of innovaties voorrang krijgen.

De sector heeft een aantal aanbevelingen geformuleerd voor versterking van het thema duurzaamheid. We geven ze hieronder weer, waarbij steeds *cursief* is aangegeven voor welke doelgroep de aanbevelingen bedoeld zijn:

1. Ga vraaggericht te werk

Scholen en instellingen worden van alle kanten belaagd met aanbod en gewezen op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Voor duurzaamheid geldt dat ook, misschien wel in versterkte mate. Je kunt er eigenlijk niet tegen zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat het thema als vanzelf wordt omarmd. De *duurzaamheidssector* zal een uitgesproken vraaggerichte benadering moeten betrachten. Ga het gesprek met bestuur en management van onderwijs en kinderopvang aan vanuit hun perspectief en visie op opgroeien en ontwikkeling. En bouw in samenspraak met hen aan structurele en samenhangende aanpak in visie en uitvoering.

2. Geef aan hoe duurzaamheid kan bijdragen aan de core business van onderwijs en kinderopvang

Beschouw duurzaamheid niet als een extra verantwoordelijkheid maar laat zien dat het thema belangrijke elementen binnen onderwijs en kinderopvang kan verbinden en ingepast kan worden in het curriculum. Voorkom op deze wijze de werking van het ‘rommelmarktprincipe’ (er kan pas wat bij als er eerst iets uitgaat). Dit advies geldt zowel voor de *duurzaamheidssector* als voor *besturen* en *schoolleiders*. De eerste aanzetten tot inpassing zijn al gegeven, met accenten op de beroepsgerichte benadering in het vmbo,

aansluiting bij de kennisvakken havo/vwo, bij wereldoriëntatie en begrijpend lezen in het basisonderwijs en kennismaking met de natuur in de kinderopvang.

3. Duurzaamheid moet je doen

Kinderen en jongeren moeten kunnen zien en voelen waar het bij duurzaamheid om gaat. Een statement in het schoolplan of pedagogisch beleidsplan heeft geen enkele betekenis als het niet dagelijks in daden wordt omgezet. *Schoolbesturen, schoolleider en leraren* spelen hier een belangrijke rol. Zorg dat je kinderen naar buiten kunnen, gras onder hun voeten voelen, zien hoe snel komkommers groeien, in een fris en energieneutraal gebouw verblijven, afval scheiden en recyclen, en biologische producten aantreffen in de kantine.

4. Laat goede voorbeelden zien

De omgeving kan bijdragen aan versterking van het thema duurzaamheid in onderwijs en kinderopvang. Het is dus aan *de onderwijssector en kinderopvang* om deze omgeving binnen de school of kinderdagverblijf te halen. *De duurzaamheidssector en overheid* kunne faciliteren om goede praktijkvoorbeelden te verspreiden en zo te laten zien hoe duurzaamheid te verankeren binnen het onderwijs en de kinderopvang.

BIJLAGE - OVERZICHT VAN RESPONDENTEN

De volgende respondenten zijn geraadpleegd.

<i>Sector</i>	<i>Naam</i>	<i>Functie</i>
Kinderopvang	Janneke van den Bos	directeur Kinderopvang ZON! voorzitter Stichting Groen Cement
	Wim van Ogtrop	directeur/bestuurder Kinderopvang 2Samen
Primair onderwijs	Katja Verschoor	directeur basisschool De Startbaan
	Ron de Bruijn	directeur OBS. de Venen
	Nils van Heijst	directeur basisschool de Fontein
	Arjen Scholten	projectleider Brede School Academie
	Johan Bosma	coördinator Brede School Overvecht
Voortgezet onderwijs	Kees Streng	rector SG. Were Di
	Fred Thomassen	manager Onderwijs VMBO
	Marcel Kops	coördinator duurzaamheid Were Di
	Arend Smit	rector Corlaer College
	Marianne Pot	voormalig directeur-bestuurder College de Heemlanden
	Paul Duijsings	lid College van Bestuur AOC Oost
	Hélène van Oostrom	beleidsmedewerker VO-raad